

UOT 94 (479.24); 930:314

**1918-Cİ İLDƏ URMİYADA AZƏRBAYCANLILARA QARŞI
TÖRƏDİLƏN SOYQIRIM ŞAHİDLƏRİN XATİRƏ VƏ QEYDLƏRİNDƏ****Həsən A.SƏFƏRİ***

1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsində - Urmiya şəhərində azərbaycanlılar soyqırımı məruz qaldılar. Bu soyqırım həqiqəti, o dövrdəki qanlı hadisələrin şahidi olan insanların xatirələrində və qeydlərində əks olunub. O dövrdə yaşamış şahidlərin qeydləri ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri dəhşətli soyqırımı faktını sübut edir. 1918-ci ildə azərbaycanlılar Güney Azərbaycanın qərb ərazisində soyqırımı məruz qaldılar. Bu zonada ən çox Güney Azərbaycanın ən böyük şəhəri Urmiya soyqırımı məruz qaldı. 1918-ci ildə birləşmiş Erməni-Aysor hərbi dəstələri 6 ay ərzində Urmiyada, demək olar ki, bütün azərbaycanlıları məhv edərək "Dənizdən dənizə - Böyük Ermənistan" planını həyata keçirməyə çalışdılar.

Açar sözlər: Urmiya, azərbaycanlılar, erməni, aysor, soyqırım, xatirələr

Giriş. 1918-ci ildə ermənilər Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadoluda olduğu kimi Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən Urmiyada da azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırım törətdilər. Onlar Cənubi Azərbaycanda aysorları da özlərinə birləşdirib Urmiya şəhəri, ətraf qəsəbə və kəndlərində 1918-ci ilin fevralından başlayaraq 6 ay müddətində davam edən kütləvi soyqırım törətmişlər. Nəticədə Urmiya şəhəri ətraf qəsəbə və kəndləri ilə birlikdə xarabalığa çevrilmiş, əhalinin çoxu soyqırımın qurbanı olmuşdur. Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin Urmiyada azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım yerli əhalinin, dövlət rəsmilərinin və xarici diplomatların yazdıqları xatirələr, hesabat və gündəlik qeydlərində də əks etdirilmişdir. Həmin qeydlər, xatirələr və göndərilən hesabatlar bu bölgədə ermənilərin aysorlarla birlikdə törətdiyi soyqırım barədə daha düzgün təsəvvür yaradır. Sırf həmin bitərəf şəkildə yazılmış xatirələr, qeydlər və dövlət rəsmilərinin hesabatları erməni-aysor birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı necə dəhşətli soyqırım törətdiklərini sübut edir.

Urmiyada 1918-ci ilin fevral ayında başlanan soyqırımın birinci mərhələsi. Çar Rusiyasında Oktyabr çevrilişindən sonra rus qoşunlarının

* AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi, seferihesen@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2405-353X

bölgədən geri çəkilməsi ilə missionerlər Cənubi Azərbaycanda erməni-xristian dövlətinin yaradılması məqsədilə əvvəlcədən mövcud olan erməni və aysorlardan ibarət silahlı dəstənin yaradılması planını tezləşdirdilər. Artıq 1917-ci il dekabr ayında yaradılan birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri ilk öncə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgələrinə aid olan kəndlərə hücum edib qətl və qarət törətdilər, daha sonra isə 1918-ci il fevralın 22-dən Urmiyada kütləvi soyqırımı başladılar. Hadisələrin şahidi olmuş Urmiya ziyalılarından Rəhmətulla Tofiq 1918-ci il yanvarın 22-dən kütləvi soyqırımın başlanmasını belə təsvir edir: *“Mister Şed, Marşimon, Ağapetros və Urmiyadan olan bir neçə xristian (erməni və aysor-H.S.), ümumiyyətlə Xristian Komitəsi bu gün bütün xristian və ciloları məxfi şəkildə Salmas və Urmiya ətrafından şəhərə dəvət etdilər. 1918-ci il fevralın 22-də gün batana iki saat qalmış xristianlar Qardaş və Dadaş adlı iki müsəlmanla Hazaran darvazasında toqquşdular. Tüfəng səsləri yüksəldi. Sanki bütün xristianlara (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinə - H.S.) göstəriş verilmişdi ki, şəhərin hər hansı hissəsindən tüfəng səsi eşidən kimi xristianların topladığı yer olan və müsəlmanların evlərinin ortasında yerləşən Hacı Müstəşar karvansarayından müsəlmanları hədəf alsınlar. Oradan başlanan hücum bütün şəhəri bürüdü”* [5, 18-19].

Tehran mərkəzi hakimiyyətinin Urmiyaya göndərdiyi və burada baş verən hadisələrlə bağlı gündəlik Tehrana hesabat göndərən Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarə isə kütləvi soyqırım başlaması və dövlət rəsmisi kimi onun qarşısını almaq üçün apardığı müzakirəni belə təsvir edib: *“Mən məsələni araşdırmaq üçün Amerika konsuluna (Uilliam Şhed - H.S.) zəng etdim. Vitse-konsul məlumatsız olduğunu bildirdi və əlavə etdi ki, bildiyim qədəri ilə Hazaran məhəlləsində hadisə baş verir, ancaq onun mahiyyəti haqqında heç nə bilmirəm. Mən telefon başında idim. Bu vaxt top və bomba səsləri ucaldı. Konsula dedim ki, bunun top səsi olduğu aydındır və xristianlar tərəfindən atılır. Çünki, müsəlmanların topu və bombası yoxdur. Əlavə etdim ki, top və bomba atılması qadağan olmalıdır. Bu hərəkət əhalinin, xüsusən də qadınların və uşaqların qorxmasına və iztirabına səbəb olur. Atəşi dayandırmaq, məsələni araşdırmaq və müvafiq qərar vermək lazımdır. Uilliam Şhed dedi ki, mənim top və bombadan da xəbərim yoxdur, ancaq tədbir görürəm. Lakin top səsləri kəsilmədi. Tüfəng səsləri də şiddətləndi. Şəhərdən arvad-uşaq nalələri yüksəlməyə başladı”* [1, 32].

Rəhmətulla Tofiq Urmiyada soyqırımın birinci mərhələsini belə təsvir edir: *“1918-ci il fevral ayının 22-i cümə günündə xristianlar çevriliş və kütləvi qırğınlara başladılar. Şənbə günü 1918-ci il fevralın 23-də səhər açıldan yenidən hücum başlandı. Diyələ kəndi və Cuhudlar dağı istiqamətdən şəhəri top atəşinə tutdular. Xristianların (erməni-aysor silahlı dəstəsinin -H.S.) əlində topun olduğundan xəbərsiz olan əhali qorxuya düşdü. Onlar şəhərin hər tərəfindən müsəlman məhəllələrinə axışdılar. Xristianlar Yurdşah, Əsgərhan və Mehdiəlqədəm məhəllələri, xüsusilə Seyid Hüseyn xan Bağı küçəsinə hücum edib, evləri qarət edərək yandırdılar”* [5, 18-19]. Şahidlərin qeydləri əsasında baş verən hadisələrdən görüldüyü kimi son 2-3 ildə Urmiya və ətraf ərazilərə

sığınan erməni və aysorlar silahlandırıldıktan sonra yerli əhalini soyqırma məruz qoymaq üçün hücumə keçib evləri talayaraq, yandırmışlar. Evləri yandırmaqla əhalinin izini silmək isə ermənilərin soyqırım törətdikləri ərazilərdə istifadə etdikləri taktikadır.

Məxfi Əfşar təxəllüsü ilə gündəlik xatirələrini yazan Urmiya sakini isə 1918-ci ilin fevralın 22-dən başlayan kütləvi soyqırımı belə təsvir edir: *“Gecə yarısından 3 saat keçirdi ki, qəflətən atəş səsləri ilə yanaşı, əhalinin yalvarma və “Ya Hüseyin” səsləri eşidildi. Deyirlər, Bazarbaşı məhəlləsində cilo silahlı dəstələri misli görünməmiş qətl və qarət törədib, yüzlərlə insanı öldürüblər. Daha sonra top səsləri eşidildi. Topların səmindən evlər titrəyirdi. Pəncərə şüşələrinin əksəri isə sınırdı. Deyirlər, düşmənlər (erməni-aysor silahlı dəstələri - H.S.) Göytəpə kəndində yerləşdirdikləri toplarını şəhəratrafına gətirib, Hazaran və Bazarbaşı məhəlləsini davamlı atəşə tutublar. Neçə evin dağıldığı, neçə qadın, kişi və uşağın öldüyü məlum deyil”* [9, 173].

Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarə birləşmiş erməni-aysor silahlılarının Urmiyada soyqırma başlamasını belə təsvir edir: *“Gecədən iki saat keçmiş şəhərin iki tərəfindən, yəni Çərbəxş və Diyələ kəndləri tərəfdən top səsləri eşidildi. Toplar şəhərə atılırdı. Hər yerdə qadın və uşaqların çığırması və bağırtısı, “Ya Hüseyin” fəryadları ətrafa yayılırdı. İki saat sonra top səsləri kəsildi. Mən 4 saat yarım telefonun başında konsulluqlarla müzakirə aparmışdım. Sonunda tüfəng səsləri də susdu... Səhər tezdən qalxıb hökumət binasına getdim. Məlum oldu ki, dünən qürub vaxtı şəhərdə tüfəng səsi eşidiləndə bir qrup cilo şəhərin ortasında mərhum Hacı Müstəşariləşgər karvansarayında olmuş, qapıları bağlamış və pəncərələri səngər edərək küçədə olan və ya oradan keçən və aralarında uşaqların da olduğu insanlara atəş açaraq onları öldürmüşlər. Gecə vaxtı bir qrup xristian silahlı şəhər darvazasının eşiyində olan müsəlman evlərinə basqın edərək 8 nəfəri, əsasən arvad-uşağı öldürmüşlər. Onların arasında XİN-in Urmu idarəsinin fərraşı Xanəli də olmuşdur. Xristianlar evləri qarət etmiş, əxlaqsız hərəkətlər etmiş, qadınları zorlamışlar”* [1, 32].

Həmçinin şəhərin başqa yerlərində - Əsgərxan, xüsusən də Yurdşah məhəllələrində müsəlmanların evləri qarət edilmiş, yandırılmışdır. Çoxlu sayda müsəlman öldürülmüş və utandırıcı dəhşətli hadisələr baş vermişdir. Həmin gecə qarət edilən və yandırılan evlər arasında Urmunun seyidlərindən və müctəhidlərindən olmuş mərhum Hacı Əlişərəf ağanın evi də var idi. Onun oğlu Əli ağa ailə-uşağını qonşulara aparmaqla canlarını ölümdən qurtara bilmişdi. Baş vermiş biabırçı hadisələr və insanı rıqqətə gətirən bu təsirli vəziyyət bədbəxt insanları heyrətləndirmişdi. Yenə də xəbər gəldi ki, Novkeçər küçəsində bir qrup müsəlmanı öldürmüşlər və onların meyitləri küçənin ortasında qalmışdır. Məlum olmuşdur ki, bu hadisə də dünən gecə baş vermişdir [1, 33]. Xatirələr və hesabatlardan görüldüyü kimi, heç bir müharibə olmadan dinc Urmiya sakinləri sırf soyqırım məqsədilə top atəşinə tutulub, onların evlərinə hücum edilərək qocalar, qadınlar və hətta körpələr belə vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Bu şəkildə qarşılıqlı müharibə olmadan və sırf

müəyyən etnik qrupa aid insanların qoca, qadın və uşaqları da daxil olmaqla qətlə edilməsi soyqırımından başqa bir şey deyildir.

Məxfi Əfşar Urmiyada həmin soyqırımı belə təsvir edib: *“Qəflətən axşam vaxtından 4 saat keçmiş Gömrük sarayında toplaşan qəddarlar (birləşmiş erməni-aysorlar – H.S.) atəş açmağa başladılar. Gecənin qaranlığında küçədə, yollarda və damda kimləri görürdülərsə dərhal atəş açıb öldürürdülər. Belə ki, mən özüm evin yuxarı hissəsində kiçik pəncərədən baxıb görürdüm ki, onlar hətta it və pişiyə də atəş açırlar. Atəş açılan ikinci yer isə qəddar Petrosun (erməni-aysor silahlı dəstəsinin komandanı - H.S.) evi istiqamətindən idi. Əsgərxan və Mehdiəlqədəm məhəllələrində dəhşətli vəziyyət hakim idi. Digər atəş mərkəzi isə xristianlığı yayan şəxslərin (missionerlər nəzərdə tutulur – H.S.) evlərinin istiqaməti və Minarə məscidinin yaxınlığı idi. Əzəzəddövlənin evini mərkəzə çevirmişdilər. Məhəllənin əhalisi üç atəş mərkəzinin arasında qalmışdı və özümüzü müdafiə etmək üçün bir dənə də tüfəngimiz yox idi”* [9, 173].

Məxfi Əfşar üçgünlük kütləvi soyqırımın sonrakı günlərini isə belə təsvir edir: *“Şənbə günü səhər məlum oldu ki, Petrosun göstərişi ilə bir neçə topu Cuhudlar dağının başına çəkib və oradan şəhəri atəşə tutublar. Deyilənə görə, 2000-dən artıq günahsız əhali öldürülüb, min nəfərdən çox adamın isə bu qorxudan bağı çatlayıb və ya xəsarət alıblar. Mən nahara yaxın özümə cəsərət verib evin yuxarı hissəsində kiçik pəncərədən Qarasandıq qəbiristanlığı və meydanına, eləcə də gömrüyün qarşısına baxdım. Küçəyə hər addımdan bir təxminən 200-dən çox cəsəd səpələnmişdi. İlahi, məgər bu gün qiyamət günüdür ki, belə dəhşətli faciə baş verib?”* [9, 174]

Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarə həmin üçgünlük soyqırım barədə yazıb: *“Cilolar və başqaları bir neçə küçəyə hücum etmiş, evlərə soxulmuş, bəzi ailələrdə əxlaqdan kənar əməllər etmiş, biabırçı hadisələr törətmiş, biçarə camaatın var-dövlətini qarət etmiş, təqribən 500 evi yandırmış, arvad-uşağı və kişiləri qətl etmiş, kimsəyə rəhm etməmişlər. Sonradan sülh bərqərar olanda aparılmış yoxlamalar göstərdi ki, törədilmiş vəhşiliklər heç bir qanuna sığmır, heç bir dövrdə buna bənzər hadisələrin olması barədə eşidilməmişdir və onlar heç bir dində rəva görülmür. Həm də günahsız insanların-yaşlı, cavan, qadın və uşaqların öldürülməsi, evlərin və iş yerlərinin talan edilməsi və yandırılması sülh elan olunandan və döyüşlər bitdikdən sonra, həm də görünməmiş amansızlıqla həyata keçirilmişdir”* [1, 38]. Göründüyü kimi bitərəf dövlət rəsmisi olan Mötəmidəlvüzarənin hesabatında ermənilərin soyqırım taktikasını, yəni dinc əhalinin, yaşlı, qadın və uşaqların kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi, onların evlərinin talanması və şəhəri ələ keçirəndən sonra öz şəhərlərinə çevirmək məqsədilə evlərinin yandırılmasını təsvir etmişdir.

Məxfi Əfşar Urmiyada 1918-ci il fevralın 24-də baş verən hadisələri belə təsvir edir: *“Bazar günü (24 fevral 1918-ci il- H.S.) bütün müsəlmanlar dələduz barişdircuların israr və təkidi ilə təslim oldu və Mirzənin atlıları hədsiz sevinclə axşama kimi silahı olan müsəlmanlardan silahları yığdılar. Daha*

sonra müqavimətsiz və çox rahat müsəlmanları qətlə etməyə davam etdilər. Xülasə, cilo quldurları tökülüb əhalini qətlə edərək talayıb, şəhəri yandırdılar. Bu gün yalandan həmin evlərdən guya onlara atəş açılmasını bəhanə gətirib müsəlmanlara aid 300-dən çox evi yandırdılar. Qətlə edilən yüzlər və minlərlə müsəlmanın cənazəsi küçələrdə, evlərdə və damlarda düşüb qalmışdı. Heç kimsə canının qorxusundan onları basdırma bilmirdi.” [9, 176]

Urmiya sakini Qulam xan Hişmət 1918-ci il fevral ayının 22-24 arasında birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiklərini soyqırımı belə təsvir edir: “Küçələr və evlər cənazələrlə dolu idi. Evlərin aşıyaları küçələrə dağıdılmışdı və bu vəziyyət, müşahidə edən hər kəsi qüssəyə boğurdu... Müsəlmanların özlərini müdafiə etdiyi cümə və şənbə gününün tələfatı o qədər ağır olmamışdı. Lakin bazar günü qırğınında müsəlmanlar silah götürməyib və axmaqcasına öz başçılarından təşəbbüsünü gözlədilər. Ona görə də 10 min nəfər hüduvunda qadın, uşaq və yaşlı qətlə edildi” [7, 37].

Adı məlum olmayan müəllif isə Urmiyanın təslim olmasından sonra davam edən kütləvi soyqırımı belə təsvir edib: “Marşimon qoşuna əmər etmişdi ki, bir neçə saat əhalini qətlə etsinlər. Ona görə də, əhali təslim olandan sonra da şəhərə daxil olan qoşun (Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi - H.S.) gördükləri qadın, kişi, uşaq və ümumiyyətlə hər kəsi qətlə yetirdilər. Bu kifayət etmədi onlar əhalinin evinə hücum edib, əmlakı və nağd pullarını qarət etdikdən sonra evin bütün əhalisini qəddarlıqla qətlə edib, oğulları atasız, qızları anasız qoydular. Çox qorxunc və qanlı hadisə baş verdi. Hər yer qətl edilənlərin, günahsızların cəsədləri ilə dolu idi və şəhər açıq qəbiristanlığı xatırladırdı.” [2, 590]. Göründüyü kimi hətta şəhər əhalisi təcavüzkarlara təslim olandan sonra da Urmiyanı erməni-xristian şəhərinə çevirmək məqsədilə, bütün əhalini, o cümlədən qoca, qadın və uşaqları soyqırımı məruz qoydular.

Rəhmətullah Tofiq isə kütləvi soyqırından sonra fevralın 25-də qırğın qurbanlarının dəfn edilməsində iştirak edərək gördüyü mənzərəni belə təsvir edib: “Evlərdə gördüyüm bu qanlı cəsədlər mənə elə pis təsir etdi ki, ömrümün sonunadək yadımdan çıxmayacaq. Vəziyyətdən belə başa düşülürdü ki, xristianlar qapısını sındırdıqları hər bir evdə ilk öncə yalvarıb aman diləməyə həyəət çıxan ev sahibini öldürüb, bu səsə otaqdan çıxmağa çalışsan ev qadını və evdə qorxudan kürsünün ətrafında yorğan altında gizlənən bütün uşaqları yerindəcə güllələyib öldürmüşdülər. Hər kimsə o gün mənim kimi həmin evlərə daxil olsaydı bütün ailə üzvlərinin evin müəyyən yerlərində qətlə yetirildiyini və onların qanlı bədən üzvlərini gözləri ilə görərdi” [5, 24]. Şahidlərin təsvir etdiyi erməni və aysorların dinc əhaliyə qarşı törətdiyi qətləmin forması burada sırf bir xalqın etnik mənsubiyyətinə görə körpədən qocaya qədər məhv edilməsi məqsədilə soyqırımı məruz qaldığını açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Beləliklə, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi fevral ayından Urmiyanın kəndlərində əhalini soyqırımı məruz qoyub, fevralın 22-dən isə Urmiya şəhərində 3 gün müddətinə kütləvi soyqırım törətmişlər. Üç gündə

Urmiyada 15 min dinc azərbaycanlı qətlə edilmişdir. Lakin şəhər əhalisinin təslim olmasına, Urmiyanın erməni-aysor birləşmələrinə təhvil verilməsinə baxmayaraq, azərbaycanlıların soyqırımını dağınıq şəkildə davam etmişdir.

1918-ci ildə Urmiyada azərbaycanlılara qarşı törədilən kütləvi soyqırımının II mərhələsi. 1918-ci ilin fevral ayından Urmiyada başlanan soyqırımla Urmiya şəhəri birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi tərəfindən işğal edildi. Əhali davam edən kütləvi soyqırımdan qurtarmaq məqsədilə təslim oldu. Lakin qırğınlar dağınıq şəkildə davam edirdi. Nəhayət, 1918-ci il mart ayının 16-da Şəkkak kürd tayfasının başçısı İsmayılğa Smitqo birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsinin dini başçısı B.Marşimonu Salmasın Köhnəşəhər qəsəbəsində qətlə yetirəndən sonra qəzəblənən birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri Urmiyada azərbaycanlı əhalinin yenidən kütləvi soyqırımına başladılar [3, 328].

Rəhmətullah Tofiq 1918-ci il mart ayının 18-də ilaxır çərşənbə günü azərbaycanlıların soyqırımının ikinci mərhələsinin başlamasını belə təsvir edib: *“İlaxır çərşənbə idi... Urmiyada sağ qalan əhali otuz üç gün idi ki, evin bir küncünə sığınib qorxu və iztirab içərisində çörək qıtlığından əziyyət çəkərək, günlərini keçirirdilər. Onların qətiyyəni Marşimonun öldürülməsi məsələsindən xəbərləri yox idi. Belə bir anda Xristian Komitəsinə xəbər çatdırıldı və xristianların (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri - H.S.) başçıları 12 saat müddətinə şəhərdə kütləvi qətləmə göstəriş verdilər. İlaxır çərşənbə günü səhər tezdən (1918-ci il mart ayının 19-da – H.S.) 12 min nəfər silahlı (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi - H.S.) yenidən müsəlmanların məhəllələrinə və küçələrinə hücumu keçdilər. Şəhərdə yaşayan xristianlar da qətl-qarətə imkan yarandığını görüb silahlı dəstəyə qatıldı. Qafqazdan gələn erməni qaçaqları da belə fürsəti gözləyirdilər. Hamısı bir anda hücumu keçdi. Tüfəng səsləri şəhəri bürüdü”* [5, 30].

Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarə isə həmin ilaxır çərşənbədə başlanan soyqırımını belə təsvir edir: *“Şəhərdə qəribə bir vəziyyət və təsəvvürəgəlməz bir həngamə meydana çıxmışdı. Sətsiz silah səsləri göyə qalxır, arvad-uşaqların nalə və fəryadları eşidilirdi. Hər bir evdən silah səsləri və uşaq çığırıtları gəlirdi. Sübhənallah, qiyamət vəziyyəti müşahidə olunurdu. Hər kəs öz canını qurtarmağa çalışırdı. Atanın oğlundan, ananın uşağından xəbəri yox idi. Qadınlardan qarşılıqları çıxan həyətlərin 3-4 metr hündürlüyündə olan divarlarından uşaqlarını həyəətə atır, özləri də o hündürlükdən arxalarınca tullanırdı, ələyalarını sındırırdı, yənə də qalxıb qaçırtdılar. Uşaq və böyüklərin bəziləri o hündürlükdən atladıqdan sonra aldıkları xəsarətdən ayağa qalxa bilmir qarın üstündə huşsuz qalırtdılar. Acınacaqlı vəziyyət davam edirdi. Camaat qaçmaqdan başqa bir əlac görmürdü. Qaçarkən gülləyə tuş gəlməmək hər kəsin bəxtinə qalmışdı. Çoxları amansız güllələrə tuş gəlmiş, evlərin damında, küçələrin ortasında düşüb qalmışdı.”* [1, 56-57].

Rəhmətullah Tofiq isə həmin soyqırımını belə təsvir edib: *“Cilolar və xristianlar əhalinin qapısını daş və balta ilə sındırıb evə daxil olurdular. Qadınlardan, uşaqlardan nalə və fəryadı xristianların tüfənginin səsinə qarış-*

muşdı. Təsəvvürə gəlməyən dəhşətli və qorxunc mənzərə yaranmışdı. Əhali uşaqlarını quyuya salır, peç borusu yerində gizlədirdi. Bütün məhəllələrdə qapı və pəncərələrin sındırılması səsi eşidirlirdi. Bu gün cilolar və xristianlar (ermənilər - H.S.) gördükləri hər kəsi yerində güllələdilər. Evlərə daxil olub təsəvvür edilməyən dərəcədə qətli və qarət törətdilər. Bu gün törədilən hadisələr daha dəhşətli idi və onu görənlər hücumun ikinci gününü dəhşətini unudular. Xristianlar kimsədən müqavimət görmədən evlərə daxil olub, damlara çıxıb, qızları, qadınları, uşaqları və kişiləri güllələdilər” [5, 30]. Şahidlərin azərbaycanlılara qarşı təsvir etdiyi kütləvi soyqırımın ikinci mərhələsinə bəhanə isə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin başçılarından B.Marşimonun Şəkkak kürdlərinin başçısı İsmayılğa Simitqo tərəfindən öldürülməsi idi. Lakin onu azərbaycanlılar öldürməmişdi və heç onun öldürülməsindən də xəbərləri yox idi. Məqsəd isə hətta aidiyyəti olmayan məsələni bəhanə edib Urmiyada azərbaycanlıları bir xalq kimi yox etmək idi.

1918-ci ildə 9 yaşı olan və qətliamı öz gözləri ilə görən Əli Dehqan Urmiyada martın 19-dan başlayan 3 günlük kütləvi soyqırımı belə təsvir edir: *“Atam Marşimonun qətlə yetirilməsi xəbərini eşitmişdi... Hava işıqlanan kimi Günəş çıxmıdan öncə aysorların planından xəbər tutmaq və ailəni təhlükədən qorumaq məqsədilə evdən çıxdı. Bu an xristianların səsi eşidildi. Özümüzi itirib qaldıq. Özümüzədən asılı olmayaraq, zirzəmidə mal-qaranın qışı üçün saxladığımız yonca tayasına girdik... Lakin xidmətçi anamı razı salmaq istəyirdi ki, orada gizlənməyək. Çünki, xristianlar bəzi qonşuların ot tayalarına da od vurmuşdular. Anam isə dedi ki, olsun, onda hamımız bir yerdə ölərik. Lakin hava çatmadığına görə 2 saatdan çox orada qala bilmədik. Elə təzəcə tayadan çıxmışdıq ki, bir nəfər silahlı aysor evə soxuldu. Anam dərhal bizi mətbəxdə təndirə atdı, özü də təndirə girdi və gizləndik. Bir müddət sonra mətbəxin qapısının açıldığını və təndirə tərəf gələn ayaq səsləri eşitdik. Elə bildik, silahlı xristianlardır. Lakin bu dəfə atamın səsinə eşitdik ki, ağlaya-ağlaya bizi səsləyir. Məlum oldu ki, atam qatil silahlı xristianların əlindən qurtarıb qaçandan sonra məhəlləmizdəki tanış bir asyurun köməyi ilə salamat evimizə çata bilib. Qətliamdan sonra sağ qalan əhali də evlərində qala bilmirdi. Sağ qalanlar ABŞ konsulluğuna, xəstəxanasına, Fransa missionerlərinin yerləşdiyi məhəlləyə, hökumət binasına sığınıb qətliamdan canlarını birtəhər qurtara bilirdilər” [6, 517-518].*

1918-ci ildə 14 yaşında Urmiyada olan və xatirələrini Həqqu təxəllüsü ilə yazan Urmiya alimlərindən mərhum Seyfülüləmanın oğlu Həbibulla Mədəni kütləvi soyqırımdan sonra acınacaqlı vəziyyəti belə təsvir edib: *“...Belə təhlükəli vəziyyət beş aya qədər davam etdi. Əhali hər cəhətdən ağır əziyyətdə olduğu üçün həyatdan bezmişdi. Əmlak və həyatlarına olan təhlükə qorxusundan tamamilə ümidlərini itirib, gecələr damlarda yatıb, bəzən keşik çəkirdilər. Bəzən də görüş və iclaslarını damlarda təşkil edib müzakirə edirdilər. Bir-birlərinə gündəlik xəbərləri verirdilər” [8, 72].*

Məxfi Əfşar 1918-ci il martın 26-da birləşmiş erməni-aysor silahlı

dəstəsinin Urmiyanın qala divarlarına malik olan və çox sayda əhalinin sığındığı Əsgərabad və Qəhrəmanlı kəndlərini tutub bütün əhalini soyqırma məruz qoymasını belə təsvir edib: “*Cilolar (birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstəsi - H.S.) Qəhrəmanlı və Əsgərabad kəndlərinə hücum edib, kəskin atəşdən sonra digər ətraf kəndlərdən də bu iki kəndə sığınan günahsız əhalini məsciddə qətlə ediblər. Belə ki, məscidin pəncərəsinin çərçivəsinin altından qan bayıra axırdı. Təxminən min nəfər qadın və kişinin öldüyü bildirilir. Həmin iki kənddən bir nəfər də sağ qalan olmadı. Rəcəb ayının sonunadək (1918-ci il aprel ayının ortalarında) vilayətin bütün əhalisi qətl-qarət və müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşdı. Təsəvvür etməm ki, dünyada buna bənzər zülm və faciə yaşansın.*” [9, 182].

Soyqırımın təşkilatçı və himayəçilərindən olan və bir neçə il sonra yenidən Urmiyaya qayıdan B.Nikitin Urmiyanın yaxınlığında yerləşən qəsəbə tipli böyük Əsgərabad kəndində gördüyünü, kənddə ölümlərin kütləvi məzarlıqda paltarlı şəkildə basdırıldığını və cənazələrin sümüklərinin hələ çürüməmiş paltarlarla torpaq altından çıxaraq hüznü mənzərə meydana gətirdiyini yazıb [4, 313].

Beləliklə, Urmiyada birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin törətdiyi iki mərhələdə 6 günlük kütləvi soyqırında 30 min azərbaycanlı qətlə edilib. Lakin burada soyqırım 6 ay müddətində davam edib. Urmiya ilə birlikdə Salmas və Xoyda da azərbaycanlılara qarşı soyqırım nəzərə alınmaqla 200 min azərbaycanlının burada soyqırımın qurbanı olduğu məlumdur.

Nəticə və elmi yenilik. Urmiyada 1918-ci ildə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri dəhşətli soyqırımlar şahidlərin qeydləri, xatirələri və hesabatlarında əks etdirilib. Həmin qeydlər, xatirələr və hesabatlar burada Azərbaycan türklərinə qarşı erməni və aysorların törətdiyi soyqırımın forması və dəhşətlərini araşdırıb, üzə çıxarmaq, eləcə də dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq baxımından qiymətli mənbə kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Tərədilən soyqırma bitərəf və hətta soyqırımın təşkilatçısı və himayəçisi qismində iştirak edənlərin xatirələrinin cəlb edilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin mənbələrdə birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin ermənilərin tarixən Azərbaycan xalqına qarşı müxtəlif bölgələrdə törətdiyi soyqırımlarda yandırılmış ərazi taktikası aydın şəkildə öz əksini tapıb. Üstəlik bu mənbələrdə heç bir müharibənin olmaması, yalnız erməni və aysorların silahlanıb, Urmiyada dinc azərbaycanlı əhaliyə hücumu keçib qətlə törətməsi qeyd edilib. Həmçinin həmin qeydlər, xatirələr və hesabatlarda erməni-aysor təcavüzkarlarının Urmiyada azərbaycanlı əhalinin körpəsindən qocasına qədər hamısını qətlə etməklə şəhəri gəlmə erməni-xristianların şəhərinə çevirmə cəhdi əks etdirilib. Urmiyada azərbaycanlılara qarşı ermənilər və aysorların törətdiyi soyqırım müəyyən dərəcədə öyrənilsə də, sırf şahidlərin xatirələri, qeydləri və hesabatları əsasında öyrənilməsi yenilik təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mötəmidəlvüzarə R. Dünyanı yandıran müharibədə. tərcüməçi: Ş.Pənahoğlu, Bakı: Nurlar, 2017, 384 s.
2. تحولات غرب آذربایجان به روایت اسناد مجلس شورای اسلامی، دوره های سوم تا پنجم، به کوشش علی ططری، رحیم نیکبخت، تهران، 1390، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 735 ص.
3. توحید ملیکزاده، تاریخ ده هزار ساله سلماس، و غرب آذربایجان، تبریز، 1384، انتشارات الدار تبریز، 700 ص.
4. خاطرات و سفرنامه مسیو ب. نیکیتین کنسول سابق روس در ایران، ترجمه: ترجمه علیمحمد فره وشی، تهران، چاپ او 1326، چاپ دوم 2536، انتشارات کانون معرفت، 325 ص.
5. رحمت الله توفیق، تاریخچه ارومیه، یادداشتهایی از سالهای جنگ اول جهانی و آشوب بعد از آن، انتشارات شیرازه، چاپ اول 1382، 162 ص.
6. علی دهقان، سرزمین زرتشت رضائیه، انتشارات ابن سینا، تهران، چاپ اول 1348، 1017 ص.
7. غلام خان حشمت، مویه های شهر غریب، انتشارات یاز، ارومیه، 1387، ص. 232
8. قاسم اشرفی، غارتگران- وقایع خونین ارومیه در جنگ جهانی اول، نشر اختر، تبریز 1387، 264 ص.
9. مجتبی آزادی، تاریخ قتل عام مسلمانان آذربایجان توسط جلوها، ارومیه، 1369، انتشارات حسام الدین چلی، 254 ص.
10. میرزه امین الشرع خویی، تاریخ تهاجمات و جنایات ارمنه، اسماعیل سمیتقو و سردار ماکو در آذربایجان، به کوشش علی صدرايي خویی، 1385، 46 ص.

ГЕНОЦИД СОВЕРШЕННОГО ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В УРМИИ 1918 ГОДУ СВИДЕТЕЛЬСКИХ В ВОСПОМИНАНИЯХ И ЗАПИСЯХ

Гасан А.САФАРИ

РЕЗЮМЕ

В 1918 году на территории нынешней западной части Южного Азербайджана - в городе Урмия азербайджанцы подверглись геноциду. Данный факт геноцида отражаются в воспоминаниях и записях людей, которые были свидетелем кровавых событий тех времен. Записи свидетелей доказывают факт ужасного геноцида против азербайджанцев, совершенный армянами. В этой зоне больше всех геноциду подвергся самый большой город Урмия. Объединенные армяно-айсорские военные отряды в 1918 году в течение 6 месяцев в акупированной Урмии уничтожили почти всех азербайджанцев, претворяя в жизнь план «От моря до моря - Великая Армения.»

Ключевые слова: Урмия, азербайджанцы, армяне, ассирийцы, геноцид, воспоминания

THE GENOCIDE COMMITTED AGAINST AZERBAIJANIANS REFLECTED IN THE MEMORIES AND RECORDS OF WITNESSES IN URMIAH IN 1918

Hasan A.SAFARY

SUMMARY

The Azerbaijanis were under the genocide in the western part of South Azerbaijan - in the city of Urmia. The fact of the genocide is reflected in the memories and records of those who witnessed the horrible genocide committed against Azerbaijanis. Records of witnesses prove the fact of the terrible genocide committed by the Armenians against the Azerbaijanis. Urmiah was the biggest city of Azerbaijan which was under genocide in the same area. The united Armenian-Assyrian armed groups committed a genocide of Azerbaijanians in Urmiah which had been invaded for six months in 1918 and they tried to heave a plan to establish "Great Armenia".

Keywords: Urmia, Azerbaijanis, Armenians, Assyrians, genocide, memories